

MORALITÁS, KULTÚRA, GAZDASÁG: ÁTFEDÉSEK VAGY ELLENTÉTEK?

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v23i2.52>

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM*

Az egyedi és az általános feszültségei: a kulturális antropológia tanulságairól a globális világban

A kulturális antropológiának régi kérdése, hogy miként tud a tanulmányozott, a Malinowski-féle hagyományból fakadóan általában kisléptékű kutatási terep alapján az általános emberire vonatkozó megállapításokat tenni. Illetve, hogy miként tud a sokszor nyelvi-fogalmilag is elkülönülő kisvilágok és a megértés globális, legtöbbször a felvilágosodásra visszavezethető eurocentrikus mintái között, akár a fordítás értelmében is közvetíteni. Ezt a közvetítő mozgást a különböző korszakok és antropológiai iskolák másként és másként látják.¹ De az egyértelmű, hogy mára a kis helyek és a nagy témák² közötti ingamozgás a kulturális antropológia művelésének mind a terepkutatás,³ mind a szövegek létrehozása, a tudástermelés⁴ szintjén egyfajta követelményévé vált. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a feszültség és jó esetben a dinamikus mozgás a pillanatkép-etnográfia (*snapshot ethnography*) és a világtörténelembe ágyazott tudás⁵ között jön létre, noha mindemellett arról az óvatosságról sem

* A szerző néprajzkutató, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézetének adjunktusa. Kutatási területei: gazdasági antropológia, politikai antropológia, vidékkutatás, parasztságtanulmányok, etnicitás. Email: szabo_tohotom@yahoo.com

¹ Wolf, Eric: *Európa és a történelem nélküli népek...*, i. m., 1995. 26-33.

² Eriksen, Thomas Hylland: *Kis helyek – nagy témák...*, i. m., 2006.

³ Marcus, George: *Ethnography in/of the World System...*, i. m., 1995.

⁴ Geertz, Clifford: „A bennszülöttek szemszögéből”..., i. m., 2001. 227–245.

⁵ Hann, Chris: *Anthropology's Multiple Temporalities...*, i. m., 2007, 8.

szabad megfélemezünk, amely az egyedi esetekből való általánosítás kapcsán az antropológusokat általában jellemzi.⁶

A dinamikus mozgás, vagy fogalmazhatnánk akár úgy is, hogy dialektikus viszony nem csak az antropológusi gyakorlatközösségek belső kérdése, bár elsősorban nyilván az, hanem egyrészt az antropológusi és az egyéb szakmai közösségek közötti tudományos, másrészt az antropológusok és a publikus szféra közötti kommunikáció kérdése is. A kérdés, másként megfogalmazva, az, hogy miként tud az antropológia abban a globális világban, amelyet akár a gondolkodás és a nyelvi kategóriák szintjén is egyre inkább a piaci alapú verseny, vagy divatosabb kifejezéssel a neoliberális közgazdaságtan terminológiai rendszere ural, a saját, mint mondtam, sokszor zárt kisvilágaiból az egyetemes emberit megcélzó kérdéseket feltenni. Az ilyen irányú kérdésfelvetés azért is megkerülhetetlen, mert úgy tűnik, hogy az említett globális piaci nyelv egyre inkább kiszorítja az ezt a nyelvet fel nem vállaló más társadalomtudományokat, és csak annak a közgazdaságtannak ad helyet, amely egyrészt termeli, másrészt beszéli is ezt a nyelvet. Norvég antropológus ismerősöm egyszer egy beszélgetésben így fogalmazta meg: az antropológia egyre inkább teret veszít a szociológiával szemben, a szociológia pedig a közgazdaságtannal szemben, mivel ezek a tudományok azt állítják magukról, hogy nagy minták, számszerűsíthető adathalmazok alapján az egész világról érvényes állításokat tudnak megfogalmazni. A panasz azért is érdekes, mert tudjuk, hogy Norvégiában már a közoktatásban felbukkannak az antropológiai ismeretek, a népesség arányához képest sok a képzett antropológus, és a médiában is rendszeresen szerepelnek antropológusok, illetve jelen van az, amit antropológiai érzékenységnek nevezhetünk.⁷

Mindezzel együtt biztosan állítható, hogy ez a kivételezett helyzet – amit ráadásul belülről nem is látnak olyan rózsaszínnek a benne résztvevők – nem sok országra jellemző a világon, és hogy globálisan is jobbára csak a globális adatokra épülő közgazdaságtan tudja áttörni a közvélemény gyémánt keménységű falát. Hogy a témánkhoz közelebb jussunk: arról mindenki tud, hogy a görögök adósságválságban vannak, hogy talán az egész világ

⁶ Thomassen, Bjørn: *Anthropology and social theory...*, i. m., 2013, 190.

⁷ Eriksen, Thomas Hylland: *Miben áll...*, i. m., 2012.

adósságválságban van a kormányoktól (országoktól) kezdve az önkormányzatokon keresztül egészen a lakosságig. Tudjuk, hogy egy adott ország adósságállománya hogyan viszonyul a GDP-hez, és ezek alapján hogyan lehet rang- vagy szegyenlistákat összeállítani. Ám hogy a hitelnek és az adósságnak, de akár a pénznek is lehet és van antropológiai olvasata,⁸ azt már kevesebben tudjuk. A pénzről és a hitelről később még lesz szó, a kis helyek – nagy témák dialektikus feszültségét itt ezért egy másik példával szemléltetném: a liminalitás antropológiai fogalmának a lokális kultúrákra visszavezethető forrásvidéke egyrészt a francia etnológia,⁹ másrészt a brit (amerikai) antropológia.¹⁰ Noha már maga van Gennep és a szemléletét továbbvivő Victor Turner is úgy tekintettek a liminalitásra mint potenciálisan általános magyarázó érvénnyel bíró fogalomra, úgy tűnik, a liminalitás magyarázó erejét csak a legutóbbi időben kezdte felismerni politikai antropológusok egy szűkebb csoportja, akik azonban azt is állítják, hogy a modernitás megértésében – több más, az antropológiában többé-kevésbé elfeledett vagy marginalizált fogalommal együtt, amelyeknek a bemutatása viszont nagyon nagy irányba vinné jelen írást – a liminalitás akár kulcsfogalom is lehet.¹¹

Mindez persze nem jelenti sem azt, hogy az antropológiának az egyedi esetekből levezetett fogalmi kivétel nélküli alkalmas alapanyagot biztosítanak az általánosításhoz, sem azt, hogy az általánosításon keresztülment fogalmak minden, az adott fogalom körébe eső, potenciális egyedi helyzetet maradéktalanul megmagyaráznának. Végül sajnos azt sem, hogy az antropológusok által kidolgozott specifikus vagy akár általános fogalmak olyan nagy penetrációs erővel bírnának akár a többi társadalomtudományban, de főként a közvéleményben. Holott, és ezt fontosnak látom még egyszer hangsúlyozni, a pillanatkép-etnográfikák meghaladásának a törekvése, a létrehozott tudás többszintű globális beágyazása mára már az antropológiának szinte úgy a *sine qua non*-jává vált, mint klasszikus értelemben a hosszútávú terepmunka. Ellenkező esetben – és ez világos mindenkinek, aki antropológiát művel vagy akár csak kacérkodik az antropológia művelésének a gondolatával – az egyes

⁸ Graeber, David: *The Debt...*, i. m., 2011.

⁹ Gennep, Arnold van: *Átmeneti rítusok...*, i. m., 2007.

¹⁰ Turner, Victor: *A rituális folyamat...*, i. m., 2002.

¹¹ Thomassen, Björn: *Liminality and the Modern...*, i. m., 2014. Lásd még ebben a lapszámban Szakolczai Árpád és Horváth Ágnes írását.

izolált vagy kevésbé izolált társadalmak, csoportok kutatásából származó tudások nem mutatnak tovább a hétfégi magazinok kaleidoszkópszerű bemutatásainál, ahol a legfőbb kiemelt érdekesség a pikkelyszerűen tetovált bőrről készült fotó, és nem annak akár a liminalitással is összefüggő kulturaközi jelentése. Meggyőződésem egyébként, hogy ez a főként a kelet-európai hagyományhoz köthető nemzeti etnográfia számára is fontos lehet, mint ahogy ezt már a 20. század elején is felismerték azok, akik az európai etnológia projektjét elindították.¹²

A tágabb perspektívára és a globális beágyazásra egyébként szép számmal vannak az antropológia 19. századi hőskorán¹³ kívül is igen kiemelkedő példák. Itt talán elég, ha a kelet-európai antropológiai és szociológiai, de akár a társadalomtörténeti kutatásokban is viszonylagos gyakorisággal hivatkozott Eric Wolfra vagy James C. Scottra utalunk. Ha például a kulákosítással, kollektivizálással kapcsolatos narratívákat, amelyek mind a mai napig meghatározhatják egyének élettörténetét, de akár a közösségek működését is, egy folyamatosan tágított perspektíva keretében a hétköznapi ellenállás, a helyi szokásgyakorlatok és a modernizáló állam közti konfliktus James Scott-féle megközelítésének értelmezési mezijében helyezük el, a kérdésnek különböző, a csak a helyi értelmezési hagyományban addig esetleg háttérbe szorult szintjei válnak kibonthatóvá. Félreértés ne essék, nem amellett érvelek, hogy csak az eleve globális perspektívából íródó antropológia érvényes, amelyre mondjuk az *Európa és a történelem nélküli népek*¹⁴ vagy a *Seeing like a state*¹⁵ hozható fel példaként. Még csak amellett sem, hogy a saját tudományos hagyományainkat félresöpörve a nemzetközi, vagy annak tűnő tudományos lámpavilágtól megszédített lepkékként forogjunk nem egy esetben csak egyszerűen divatos vagy divatosnak tűnő eszmék körül.¹⁶ Hisz akár annak is tudatában kell lennünk, hogy nem minden, számunkra – a Kelet-Nyugat lejtő hatásmechanizmusaiából is fakadóan –

¹² Erixon, Sigurd: *Európai etnológia...*, i. m., 1944.

¹³ A 19. századi antropológia példázásaként talán elég Lewis Henry Morgan munkásságára utalunk, aki olyan általános kérdések megválaszolását tűzte maga elé, mint a rokonság szerveződése vagy az emberiség evolúciója.

¹⁴ Wolf, Eric: *Európa és a történelem nélküli népek...*, i. m, 1995.

¹⁵ Scott, James C.: *Seeing like a state...*, i. m., 1998.

¹⁶ Lásd Dessewffy Tibor: *Az ellenállás diszkrét bája...*, i. m., 1996. 71.

megkérdőjelezhetetlenek tűnő kutatási és tudástermelési hagyomány kínál sikeres modelleket a globális értelmezési keretekhez. A szocializmus és a posztszocializmus értelmezésében előszeretettel fordulunk Katherine Verdery könyvéhez,¹⁷ amelyben a szocializmus alapvetően gazdasági értelmezését Kornai János hiánygazdaságának¹⁸ alkalmazásával fogalmazza meg. Ez a neoinstitucionalista megközelítés (és egy sajátos szocialista másság megteremtése) azonban, állítja Tatjana Thelen, valójában zsákutcába vitte a szocializmus antropológiai értelmezését, ráadásul ennek a Katherine Verdery-féle domináns irányzatnak is a következtében a szocializmus és a posztszocializmus antropológiája nem váltotta be a potenciálisan benne rejlő reményeket, és megrekedt egyfajta regionális antropológia szintjén.¹⁹ A kis helyek és a nagy témák közti kapcsolatnak, a természetes feszültségnek ez is természetes része.

Az antropológiának – sok más mellett – végső soron ez az egyik nagy érdeme. A jelszavakon és mindenféle divatos ideológiákon túl a kultúrák sokféleségéről, legyen szó akár természeti népekről, akár komplex társadalmakról, és ennek értelmezési lehetőségeiről ez a tudomány halmozta fel a legtöbb tudást. Hogy a Clifford Geertzöt parafrázáló Thomas H. Eriksent parafrázzáljuk: ezer életet élhattünk volna, de végül csak egyetlenegyét élünk le. Az antropológia mégis megmutat néhányat azokból a más életekből, amelyekben nekünk is részünk lehetett volna,²⁰ ráadásul úgy, hogy az egyedi és az általános közti átváltás vagy inkább folyamatos mozgás eszköztárát is felkínálja.

A következő oldalakon közölt válogatás írásainak²¹ egyrésztől tehát a kulturális sokféleség megmutatása az egyik értelmezési lehetősége és egyben erőssége is, hisz az etnográfiai anyag szintjén

¹⁷ Katherine Verdery: *What was socialism...*, i. m., 1996.

¹⁸ Kornai János: *Economics of shortage*, i. m., 1980 és úó. The socialist system

¹⁹ Tatjana Thelen: *Shortage, fuzzy property...*, i. m., 2011.

²⁰ Eriksen, Thomas Hylland: *What is anthropology...*, i. m., 2004. 11.

²¹ A fordítások a kolozsvári BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézetének két magiszteri tantárgya (*Stratégia és mentalitás a gazdasági életben* és *A szocializmus és a posztszocializmus antropológiája*) keretében készültek. Ugyanebben a keretben fordította le korábban Szijártó Éva Gérald Berthoud-nak a Somló Bódogról írott tanulmányát. Lásd Gérald Berthoud: *Mauss előfutára...*, i. m., 2014.

egy gyors világotazásban lehet részünk az Andoktól a mediterrán Európán és a posztszovjet Oroszországon keresztül egészen a Csendes óceáni szigetvilágig. Ám ha csak ennyiben merülnének ki ezek az írások, akkor megragadnának a hétvégi magazinok kulturális mellékleteinek szintjén, ahol a főemlősök társas viselkedésének bemutatása jól megfër egy-két kulturális furcsaság, technikatörténeti adalék vagy egy gasztronómiai érdekesség felvillantása mellett. Ugyanakkor ezek az írások többféle értelemben globálisan is beágyazottak, illetve globálisan is olvashatók, akár az egyeditól haladnak az általános fele (lásd például Olivia Angé írását), akár fordítva (lásd Chris Gregory tanulmányát). Vagyis a saját etnográfiai anyagukat folyamatosan egy globális tudás kontextusában helyezik el, és rámutatnak arra, hogy az egyedi jelenségek csak addig egyediek, amíg hasonló jelenségeket melljük nem állítunk, és nem adunk nekik egy közös és globálisan is értelmezhető magyarázó keretet. Hadd váltsak itt a saját kutatásaimra és hozzak onnan példát: a kaláka addig egyedi, amíg nem vetünk számot a norvég *dugnaddal*, a finn *talkoottal*, az amerikai frontvidék *work bee*-jével, az Andok-beli *waje-waje*-val vagy *ayni*-val és a kölcsönös segítség egyéb intézményesített vagy kevésbé intézményesített formáival, illetve azzal az általános értelmezési kerettel, amelyet a reciprocitás kínál ezeknek a jelenségeknek a tanulmányozásához.²² Végül ezek az írások – és ez egy másik fontos erősségük – a gazdaságinak a szférájáról fogalmazznak meg olyan állításokat, amelyeket a *mainstream*, ma dominánsnak számító, a matematikai modelleket preferáló közgazdaságtan vagy nem tud, vagy nem hajlandó figyelembe venni. A lentebb következő írások alapján az is megkockáztatható, hogy a gazdaságról, akár globális léptékben is, nem csak a közgazdaságtan tud érvényes állításokat megfogalmazni, hanem esetleg a – nagyon tágan értelmezett – gazdasági antropológia is. Ráadásul mindezt úgy teszi, hogy mind történetileg, mind eszmetörténetileg, mind diszciplinárisan, mind földrajzi értelemben széles perspektívát kínál, és nem csak a jelenségekről, hanem azok tágabb kulturális, történeti összefüggéseiről és jelentéseiről is beszél.

A szövegek általában az antropológiának és ezen belül a gazdasági antropológiának olyan centrális és aktuális kérdéseit járják körül, mint a nyugati gazdaságok leírásában használatos eszközök

²² Szabó Á. Töhötöm: *What Happened to Reciprocity...*, i. m., 2014.

alkalmazhatósága periferikus vagy félperiferikus térségek, mint például Dél-Európa tanulmányozására (Susana Narotzky), az ajándék és a kereskedelem (Olivia Angé), a hitel és az adósság (Chris Gregory), valamint a fogyasztás és sajátosságai az átmeneti társadalmakban (Olga Shevchenko). Nyilván a gazdaság mai aktuális kérdéseit nem meríti ki ez a lista, de olyan frontális problémákat taglal, amelyeken keresztül akár a nyugati piacgazdaság jelenségei is megközelíthetőek, például felvethető az ajándék és a kereskedelem vélt vagy valós ellentéte, netán összefonódása. De ezeken a problémákon keresztül azok a kelet-európai gazdasági rendszerek ragadhatók meg különös hatékonysággal, amelyek épp az Eric Wolf-féle szemléletben – és Immanuel Wallersteint továbbgondolva – sorolhatók a (fél)perifériához.²³ A tanulmányok tehát egyszerre általánosak és specifikusak, és nem csak abban az értelemben, hogy folyamatosan megvalósítják az egyedi és az általános közötti dinamikus kapcsolódást, hanem abban az értelemben is, hogy miközben van egy globális olvasatuk, aközben elképzelhető egy erőteljes kelet-európai olvasatuk is. Ráadásul magyar olvasókként azért is lehet egy sajátos olvasata ezeknek az írásoknak, mert közülük három hivatkozik Polányi Károlyra, ezek közül kettő pedig kifejezetten épít a nemzetközi szinten is ismert és elismert tudósrá.

Susana Narotzky tanulmányának a saját, Gavin Smith-szel folytatott kutatásai alapján²⁴ a kiindulópontja az a kérdés, hogy a dél-európai, sajátosan kis családi üzemek köré szerveződő gazdasági rendszerek leírására alkalmasak-e a nyugati gazdasági rendszerek elemzésében használt fogalmaink. Ebből a kérdésből kiindulva jut el annak az alapvető, a sajátlagosságot és az absztrakciót illető problémának a feszegetéséig, hogy az egyes, mára a tudományosságban általános érvényüként elfogadott fogalmak valójában sajátos társadalmi keretben jöttek létre, és megértésükhöz a háttérükben álló – Susana Narotzky által politikainak nevezett – programokat is meg kell ismernünk. Susana Narotzky a saját, már említett kutatásaiból kiindulva három, általa központinak nevezett fogalom politikai háttérét – vagy más perspektívából nézve: rövid eszmetörténetét – mutatja be, így Durkheim, Mauss és Malinowski

²³ Wolf, Eric: *Európa és a történelem nélküli népek...*, i. m, 1995. és Wallerstein, Immanuel: *Bevezetés a világregyszer-elméletbe...*, i. m., 2010.

²⁴ Narotzky, Susana – Smith, Gavin: *Immediate Struggles...*, i. m., 2006.

munkái alapján a reciprocitást, Polányira alapozva a beágyazottságot, végül Bourdieu munkásságából a társadalmi tőke fogalmát járja körül. Az antropológia, mint megkérdőjelezhető politikai és nem mellékesen poétikai gyakorlat tematizálása, mint ahogy arra a szerző is utal, legkésőbb a dekolonizáció és a kritikai fordulat óta napirenden van a tudományban,²⁵ így nem meglepő, hogy a fenti fogalmak reflexív elemzésére is sor került. A sajátlagosság és elvonatkoztatás közti feszültség feloldására megnyugtató megoldás ezzel együtt még sincs, és bár Susana Narotzky javaslata alapján a „reflexív történelmi realizmus” szükségességére hívnánk fel a figyelmet, az eredeti angol nyelvű közlést követő kritikákat olvasva²⁶ továbbra is az az érzésünk, hogy a kérdés sem módszertani, sem ismeretelméleti szempontból nem jutott el a nyugvópontra. Ezzel együtt meggyőződés, hogy az írás méltóképpen vezet be mind sajátos, mind pedig általános értelemben az utána következő tanulmányokat.

Az ajándék kérdése gyakorlatilag egyidős a modern antropológiával²⁷ és azzal a – mára már többször továbbgondolt – felismeréssel, hogy az archaikus társadalmak elosztási rendszerei különböznek a modern társadalmak elosztási rendszerétől, az önszabályozó piactól,²⁸ illetve hogy az ajándék mint jelenség szemben áll az áruval.²⁹ Tágabb értelemben ezen a nyomvonalon haladva akár addig az állításig is eljuthatunk, hogy a kultúra és a közösség szemben állnak a gazdasággal.³⁰ Olivia Angé írása ebben a kontextusban azért újszerű, mert rámutat arra, hogy ha létezik is szembenállás a kereskedelem és a csere között, az inkább a ténylegesen megvalósuló csereformáknak egy adott skálán való elhelyezkedéséből fakadó kisebb vagy nagyobb különbségekből ered, mintsem tényleges dichotomikus szemben állásból. A *yapa* jelensége, amelyet elemez, a mi fogalmainkban a ráadás szóval

²⁵ Clifford, James – Marcus, George: *Writing culture...*, i. m., 1986.

²⁶ A *Current Anthropology*-ban, ahol eredetileg megjelent, a tanulmányt kommentek és az ezekre adott válasz követik.

²⁷ Lásd például Marcel Mauss korszakalkotó, máig rendszeresen hivatkozott munkáját: *Tanulmány az ajándékról...*, i. m., 2001.

²⁸ Polányi Károly: *Társadalmak és gazdasági rendszerek...*, i. m., 1976.

²⁹ Gregory, Chris: *Gifts and commodities...*, i. m., 1982.

³⁰ Ebből az állításból indul ki és végül cáfolja Gudeman, Stephen: *The Anthropology of Economy...*, i. m., 2001.

írható le. Azonban ez csak egyike a csere ténylegesen megvalósuló formáinak, és nem is feltétlen a csereértéke a fontos, hanem az a benne rejlő mozzanat, amelyen keresztül egy közösség határai megerősíthetők vagy megeremthetők. Így közvetetten az (etnikai) identitás kérdése is részévé válik az elemzésnek, de akár olyan, az ajándék antropológiájában legkésőbb Mauss óta centrálisnak számító kérdések is, mint az önzetlenség, az ajándék kötelezettsége és a tágabb értelemben vett hitel. A tanulmány az Andok-beli példán keresztül végső soron azt az állítást is megfogalmazza, hogy a kultúra, a közösség és az erkölcs nem a gazdaságon kívül álló szférák, hanem igenis részei a gazdaságnak, sőt, egyes tranzakciókban akár a motorjai is a cserének. És ha Susana Narotzky tanulmánya kapcsán a társadalomtudományi elméletek és fogalmak mögötti politikai programokról mint normatív gyakorlatokról is szót ejtettünk, talán nem engedhetjük meg magunknak azt sem, hogy az ebből fakadó következtetést a magunk számára ne vonjuk le. Azt gondolom, hogy ebben a kontextusban nem is állunk olyan rosszul, hisz egyrészt a mindennapi gazdasági tranzakcióinkban is találkozhatunk egyfajta erkölcsiséggel, másrészt még ha nem is teljesen alulról szerveződő módon jönnek létre, találkozunk olyan gazdasági törekvésekkel, amelyek a fentebb említett fogalmakat, tehát a közösséget és az erkölcsöt nem, hogy megkerülnék, hanem ellenkezőleg, tudatosan használják.³¹

Erkölcs és gazdaság kapcsolata a következő tanulmányban is centrális kérdés marad: a pénz és a hitel számunkra – bizonyos mértékben a mai közgazdasági gondolkodás és nyelvhasználat következtében – elsősorban gazdasági kérdés. Azonban hogyha ezt a problémát tágabb történeti és földrajzi kontextusban szemléljük, akkor könnyen adódik az a következtetés, hogy a hitel legalább annyira vallási-morális kérdés, mint amennyire gazdasági. Az már csak a saját korunk jellegzetessége, hogy a hitelt és a moralitást két különböző szféra részének látjuk. Chris Gregory tanulmánya Gustav Peebles azon felismeréséből indul ki, miszerint a hitelt minden kultúrában pozitív, az adósságot pedig negatív értékekkel ruházzák fel. Rámutat arra, hogy a Peebles által meglepőnek talált következtetés nem is annyira meglepő, de arra is, hogy a hitel

³¹ Szabó Á. Töhötöm: *What happened to Reciprocity...*, i. m., 29–30. és Szabó Á. Töhötöm: *A dairy cooperative in the making...*, i. m., 2015.

kérésének és nyújtásának – az Andok-beli elosztási rendszerekhez hasonlóan – sokféle kulturális formája létezhet, és végül arra is, hogy a hitel és adósság értelmezései viszont már nem vihetők át a hitelezők és az adósok értelmezéseire.³² Vagyis ha a hitel az erény és az adósság a bűn, és ez érvényes minden kultúrára, a hitelező még nem lesz erényes és az adós pedig bűnös. A hitelezésnek a többszintű története azonban éppen azt mutatja, hogy van egy ilyen irányú tendencia: ha az adósokról sikerül bebizonyítani, hogy bűnösök, akkor végső soron az erkölcs nyelvén lehet egy állítást megfogalmazni róluk és a hitel visszafizetésére kötelezni őket.³³ És ez több más mellett azért is fontos, mert a hitel a gazdaság mai közfelfogásában az egyik központi fogalom,³⁴ hisz a társadalom minden szinten rendkívüli módon átítatódott a hitellel. Azonban azzal, hogy a moralitást elszakítjuk a hitelezéstől, pontosabban, hogy egyoldalúvá tesszük (vagyis hogy a hitelezők morális álláspontra helyezkedhetnek, de az adósok már nem), azt is elérjük, hogy a gyakorlatban szinte negyven százalékos kamatrátával adott hitelt sem tudjuk uzorakamatnak nevezni, ahogy azt tették volna néhány évszázaddal ezelőtt. A másik igen elterjedt morális vélekedés pedig épp az, hogy még az ilyen nagyon az uzorára emlékeztető hiteleket is vissza kell fizetnie valakinek. Holott akár azt is tudjuk, hogy a tartozások törlésének nem a fizetés az egyetlen módja: történeti értelemben az adósok börtöne, jelenkori értelemben az adóparadicsomokba való menekülés kínál erre olyan lehetőségeket,³⁵ amelyeket analitikus nyelven a liminalitás terminusaival írhatnánk le.

És ennek megint fontos tanulsággal kellene szolgálnia. Akár azért is, mert ha korábban már beszéltem a modernitás és a liminalitás kapcsolatáról, akkor itt ezt a gazdaságra és a gazdasági válságra is ki lehet terjeszteni,³⁶ és két vonatkozását is érdemes újra figyelembe venni: egyrészt a hitel és az adósság közötti állapot liminalitását, a nullát és az ezt nyomon követő kettős könyvelő liminális állapotát érdemes Chris Gregory tanulmánya alapján kiemelni. Másrészt érdemes rámutatni arra, hogy ha a liminalitás *per definitionem* a

³² De arra is, hogy a gazdaság moralitásból való kiszakítását valójában jogtalanul tulajdonítjuk Adam Smithnek.

³³ Graeber, David: *The Debt...*, i. m., 5.

³⁴ High, Holly: *Re-reading the Potlatch in a Time of Crisis...*, i. m., 2012, 363.

³⁵ Peebles, Gustav: *Whitewashing and leg-bailing...*, i. m., 2012.

³⁶ Szakolczai Árpád: *Living Permanent Liminality...*, i. m., 2014.

krízis, a várakozás és a feszültség ideje, amelynek a végét egyfajta feloldásként jelzi a beavatás vagy visszafogadás, akkor az adósságban való élés is egyfajta *par excellence* liminális állapot. A görögök biztos nagyon jól tudják ezt. A liminális állapotok, a krízisek és a *trickster* kapcsolata pedig a krízisekben megfogalmazott, látszólag hihetőnek tűnő, mégis alapvetően megkérdőjelezhető állítások érvényességére irányítja a figyelmet.³⁷

Olga Shevchenko nem használja a liminális kifejezést, az átalakuló (transforming) és bizonytalanság (uncertainty) kifejezéseket viszont igen, tehát bizonyos szempontból az ő tanulmánya is olvasható olyan elemzésként, amelyben a mindennapi embereknek a válságra és a liminalitásra adott válaszai követhetők nyomon. A tanulmány a kétezres évek moszkvai fogyasztási szokásait vagy – a szerző szóhasználatával élve – a fogyasztási rítusait követi nyomon egy igen izgalmas elemzésben. Az izgalmat egyrészt az okozza, hogy a fogyasztás vizsgálata a mai társadalomtudományi elemzésekben igen előkelő helyet vívott ki magának. Ez akár az olyan, néha túlzónak tűnő kijelentésekkel is összhangban lehet, miszerint a fogyasztás vált a történelem új mozgatórugójává,³⁸ vagy pedig hogy a rétegződés befolyásolásában a munkához való hozzáférést a fogyasztási javakhoz való hozzáférés váltotta fel,³⁹ és ezzel összefüggésben a fogyasztás már nem esetleges, rendszertelen része az emberi életnek, hanem folyamatos, gondosan tervezett tevékenység, és ekként az identitásnak is kiemelten fontos része.⁴⁰ A fogyasztás továbbá különös módon jeleníti meg a privát és a publikus közötti ellentétet vagy feszültséget. A fenti tételeket nyilván nem esetlegesen soroltuk fel: Olga Shevchenko tanulmánya mindennek a fényében is értelmezhető, és azért is ad ezeknek sajátos jelentőséget, mert egy olyan társadalmat elemez, amelyben a szocialista gazdaságirányítás értelmében nem egyszerűen a gazdaságot kontrollálták, hanem a fogyasztás kontrollálásán keresztül (és több más eszközzel) a lakosságot általános értelemben is ellenőrzés alatt tartották. A fogyasztásnak így óhatatlanul politikai konnotációi is támadnak. Az

³⁷ Horvath, Agnes – Thomassen, Bjørn: *Mimetic Errors in Liminal Schismogenesis...*, i. m., 2008.

³⁸ Vörös Miklós: *Fogyasztás és kultúra...*, 1996, i. m., 77.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Appadurai, Arjun: *Fogyasztás, időtartam, történelem...*, i. m., 1996.

izgalom másrészt abból is ered, hogy a szerző bebizonyítja, a globális kulturális mintákat nem egyszerűen átveszik a helyiek, hanem a helyi kulturális mintákkal összefonódva alkalmazzák, és a posztszovjet találékonyságba ágyazzák be. Illetve a fogyasztást, mint egyfajta mindennapi politikai aktust is szemléli a múlt és a jelen, az elit és a nép szemben állásának a kontextusában, de túllép a hétköznapi ellenállás egyszerűsítő modelljének az alkalmazásán.

Azt gondolom, nem kell több érvet felsorolnom amellet, hogy a tanulmányok hogyan használják ki az egyedi és az általános közötti feszültségből eredő elemzési lehetőségeket, vagy hogy miközben az egyediből kiindulva általános gondolatokat fogalmaznak meg, aközben hányféle értelemben vonatkoznak közvetlenül ránk is. Amikor a fordításokról beszélgetni kezdtünk, nem is gondoltuk, hogy milyen szomorú aktualitást ad ezeknek a tanulmányoknak és fordításuknak két igen elgondolkodtató jelenség. Az egyik a görög adósságválság, ami egyedi esetként, de általános értelemben is igen aggasztó. Bármelyik, a wallersteini értelemben perifériához vagy félperifériához tartozó ország találhatja magát a görögök helyzetében, történelmi léptékkal mérve akár egyik napról a másikra is. Ez a nemzetközi hitelkihelyezés morális kérdéseire is irányíthatná a figyelmet, de ritkán teszi.⁴¹ Holott, ha elfogadjuk a tételt, miszerint a szocialista rezsimek összeomlásában a belső tényezők mellett éppen a globalizálódás – és ezen belül a globalizálódó valutaáramlás – játszott meghatározó szerepet,⁴² akkor látható, hogy a saját bőrünkön is megtapasztaltuk ezeknek a morális kérdéseknek a figyelmen kívül hagyását. Mint ahogy arról is ritkán hallani, hogy milyen felelősség terheli azokat a pénzüzeteket, amelyek – mintegy megismételve a nemzetközi hitelezés modelljeit – másodlagos minősítésű hiteleket adnak, sokszor fogyasztási célok fedezésére. Ugyanakkor az is aggasztó, hogy szinte csak a görögök felelősségéről lehet hallani, a hitelt nyújtó intézményekéről és országokéről kevesebbet. Miközben, amint azt David Graeber bemutatja a löverseny extrém példáján, senki nem adna nekünk hitelt, ha azzal sétálnánk be a bankba, hogy tuti tippünk van a lovin.⁴³ A másik szomorú aktualitás a kulturális antropológia

⁴¹ Graeber, David: *The Debt...*, i. m., 2011.

⁴² Gille Zsuzsa: *Létezik-e globális posztszocialista állapot?...*, i. m., 2014.

⁴³ Graeber, David: *The Debt...*, i. m., 3.

helyzetének alakulása Magyarországon: aki ezeknek az írásoknak az elolvasása után is azt állítja, hogy a kulturális antropológiára nincs szükség, vagy hogy netán a kulturális antropológusok egyszerűen pihenőszabadságukat kulturális furcsaságok gyűjtésével álcázó bogaras emberek, az vagy felelőtlen, vagy nem értett semmit a tanulmányokból. Újra David Graeberhez fordulnék: „[n]agyon hosszú ideig az volt az intellektuális konszenzus, hogy többé nem tehetünk fel Nagy Kérdéseket. Egyre inkább úgy tűnik, hogy nincs más választásunk.”⁴⁴

Irodalomjegyzék

- Appadurai, Arjun: Fogyasztás, időtartam, történelem. In: *Replika*, 1996, 21–22. szám, 81–97.
- Berthoud, Gérald: Mauss előfutára. Somló Bódog és az ajándék kérdése. In: *Tabula*, 2014, 15. szám, (Eredeti megjelenés: Un précurseur de Mauss. Felix Somló et la question du don. In: *Social Anthropology*, 1999, 7(2). szám, 189–202.)
- Dessewffy Tibor: Az ellenállás diszkrét bája. *Replika*, 1996, 23–24. szám, 71–80.
- Eriksen, Thomas Hylland: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2006.
- Eriksen, Thomas Hylland: *What is Anthropology*. London, Pluto Press, 2004.
- Eriksen, Thomas Hylland: Miben áll a norvég antropológia mássága? In: *Magyar Lettre Internationale*, 2012. tavasz. Elérhető: <http://lettre.c3.hu/>
- Erixon, Sigurd: Európai etnológia. In: *Ethnographia*, 1944, LV. szám, 1–17.
- Clifford, James – Marcus, George (eds.): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley, University of California Press, 1986.

⁴⁴ Graeber, David: *The Debt...*, i. m., 19.

- Geertz, Clifford: „A bennszülöttek szemszögéből”: az antropológiai megértés természetéről. In: (uő.:) *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, Osiris, 2001. 227–245.
- Gennep, Arnold van: *Átmeneti rítusok*. MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék. Budapest, L'Harmattan, 2007.
- Gille Zsuzsa: Létezik-e globális posztoszocialista állapot? In: *Fordulat*, 2014, 1. szám, 267–297.
- Graber, David: *The Debt. The First 5000 years*. New York, Melvillehouse, 2011.
- Gregory, Chris A.: *Gifts and Commodities*. London – New York, Academic Press, 1982.
- Gudeman, Stephen: *The Anthropology of Economy: Community, Market, and Culture*. Malden, Blackwell Publishing, 2001.
- Hann, Chris: Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe. In: *Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers*. 2007, 90. szám, 1–11.
- High, Holly: Re-reading the Potlatch in a Time of Crisis: Debt and the Distinctions that Matter. In: *Social Anthropology*, 2012, 4. szám, 363–379.
- Horvath Agnes and Bjørn Thomassen: Mimetic Errors in Liminal Schismogenesis: On the Political Anthropology of the Trickster. In: *International Political Anthropology*, 2008, 1. szám, 3-24.
- Kornai János: *Economics of Shortage*. Amsterdam, North-Holland, 1980.
- Kornai János: *The Socialist System: the Political Economy of Communism*. Oxford, Clarendon Press, 1992.
- Marcus, George: Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. In: *Annual Review of Anthropology*, 1995, 24. szám, 95–117.
- Mauss, Marcel: Tanulmány az ajándékról. In: *Szociológia és antropológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.

- Narotzky, Susana – Smith, Gavin: *Immediate Struggles: People, Power, and Place in Rural Spain*. Berkeley, University of California Press, 2006.
- Peebles, Gustav: Whitewashing and Leg-bailing: on the Spatiality of Debt. In: *Social Anthropology*, 2012, 4. szám, 429–443.
- Polányi Károly: Társadalmak és gazdasági rendszerek In: (uő.:) *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat, Budapest, 1976. 49–79.
- Scott, James C.: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven, Yale University Press, 1998.
- Szabó Á. Töhötöm: What happened to reciprocity? A General Inquiry into Reciprocal Behavior on the Example of Traditional Work Parties. In: *International Political Anthropology*, 2014, Vol. 7, 2. szám, 19–36.
- Szabó Á. Töhötöm: A Dairy Cooperative in the Making: History, Ethnicity and Local Culture in an Economic Enterprise. In: *Erdélyi Társadalom*, 2015 (megjelenés előtt)
- Szokolczai Arpad: Living Permanent Liminality: The Celtic Tiger Transition Experience in a Socio-anthropological Framework'. In: *Irish Journal of Sociology*, 2011, 22. (1) szám, 28-50.
- Thelen, Tatjana: Shortage, Fuzzy Property and Other Dead Ends in the Anthropological Analysis of (Post)socialism. In: *Critique of Anthropology*, 2011, 1. szám, 43–61.
- Thomassen, Bjørn: Anthropology and Social Theory: Renewing Dialogue. In: *European Journal of Social Theory*, 2013, 16. (2) szám, 188–207.
- Thomassen, Bjørn: *Liminality and the Modern: Living Through the In-between*. Farnham, Ashgate, 2014.
- Turner, Victor: *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
- Verdery, Katherine: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press, Princeton, 1996.

Vörös Miklós: Fogyasztás és kultúra. In: *Replika* 1996, 21–22. szám, 77–79.

Wallerstein, Immanuel: *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan: Eszmélet Alapítvány, 2010.

Wolf, Eric R.: *Európa és a történelem nélküli népek*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Osiris-Századvég, 1995.